

УДК 37.035.6(477)(09):37(4)

Ткачук М. М.*

ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА І РОЗВИТОК ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено дослідженню впливу європейської педагогічної думки на розвиток ідеї національного виховання в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Установлено, що до середини ХІХ століття в Україні закладаються основи філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження, і цей процес відбувається як складова загальнослов'янського та всеєвропейського руху, спрямованого на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності й сенсу існування свого народу. Визначено, що основоположними у формуванні концептуальних засад українського національного виховання вважалися принципи народності та культуровідповідності, національний дух, ідеали національного виховання, народна філософія та народна педагогіка.

Ключові слова: європейська педагогічна думка, філософія української ідеї, принцип народності, принцип культуровідповідності, національний дух, ідеали національного виховання, народна філософія, народна педагогіка.

Розвиток концептуальних засад національного виховання в педагогічній думці України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття відбувався у контексті розвитку педагогічної теорії в західноєвропейських країнах: незважаючи на різні філософські і педагогічні підходи до змісту національного виховання, визначальними в ньому вважалися національна ідея, ідеали національного виховання, національний дух. Концепція нації (національної свідомості), яка зародилася в Західній Європі та була підтримана українськими педагогами та громадськими діячами, сприяла утвердженню у педагогічній думці ідеї народності та створенню концепції національної школи. Педагогічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ століття включає широкий спектр науково обґрунтованих проблем національного виховання і містить суттєві положення, які наповнюють національним спрямуванням цілі, зміст і основні напрямки модернізації вітчизняної системи виховання.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відкриття у працях зарубіжних (К. Гельвецій, Й. Герbart, Й. Гердер, В. Гумбольдт, А. Дістервег, Я. Колар, Дж. Мадзіні, Т. Масарик, А. Міцкевич, Ф. Мішле, Ш. Монтеск'є, Й. Фіхте, Д. Юм, та ін.) і вітчизняних мислителів, педагогів, громадських діячів (Г. Ващенко, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Дурдуківський, О. Духнович, С. Єфремов, П. Житецький, Ол. Кониський, М. Костомаров, П. Куліш, В. Науменко, І. Огієнко, М. Пирогов, О. Потєбня, С. Русова, С. Сірополко, К. Ушинський, Я. Чепіга, С. Черкасенко, І. Франко, Т. Шевченко та ін.).

Розкриттю цієї історико-педагогічної проблеми сприяє спектр сучасних досліджень провідних учених у галузі освіти і виховання – Л. Березівської, О. Вишневського, Н. Гупана, М. Євтуха, І. Зайченка, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та ін.

В історико-філософському аспекті проблеми торкаються В. Горський, І. Зязюн, Г. Касьянов, К. Кислюк, П. Кононенко, В. Кремень, Н. Полонська-Василенко, А. Погрібний, О. Субтельний, П. Юркевич.

Мета статті – висвітлити вплив європейської педагогічної думки на розвиток ідеї національного виховання в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Історія духовного життя України протягом другої половини ХІХ і початку ХХ ст. позначена пробудженням почуття своєї народності як антитези до важкого політичного та соціально-економічного становища і культурного занепаду, в яких опинився в той час український народ на всьому просторі заселеної ним землі. Стимульований цим поглиблений інтерес до своєї минувшини зустрічається з ідеями, що розроблялися в тогочасній культурі Західної Європи, створюючи ґрунт для подальшого розвитку

© Ткачук М. М.

теоретичних засад українського національного виховання. Вони формувалися на основі національних виховних традицій, вбираючи в себе досягнення європейської педагогічної думки.

Друга чверть – середина XIX століття позначені в Україні початком розроблення філософії української ідеї як теоретичної самосвідомості українського національного відродження. Загалом цей процес відбувався як складова загальнослов'янського, ширше – всеєвропейського руху, спрямованого на пізнання минулого з метою усвідомлення сутності й сенсу існування свого народу, усвідомлення «самості» етносу [9, с. 219]. Теоретична думка Європи була одностайною: «кожен народ має свій особливий спосіб бачити й відчувати, який формує його характер, і у всіх народів цей характер змінюється або раптово, або поступово, залежно від раптових або непомітних змін, що відбуваються в формі їх правління та, отже, в суспільному вихованні» [1, с. 123].

Соціально-економічні події в Європі початку XIX століття (перемоги і поразки Наполеона, реформи Ф. Штайна та Ф. Гарденберга у Пруссії, введення демократичної конституції в Норвегії, звільнення Іспанії й Португалії від династії Бурбонів, установа стенового устрою в деяких містах Німеччини) викликали появу «інтелектуалів» або інтелігенції, яка серед іншого висунула концепцію нації, поклала початок філософії національної ідеї [9, с. 200-201]. Серед інтелігенції зростає інтерес до історії свого народу, з'являються етнографічні праці, збірки народних пісень, переказів, казок. У той же час ширяться філософські ідеї Гердера, Шеллінга, Гегеля, які сприяють оформленню ідеї «месіянізму» деяких народів.

Великий німецький гуманіст, філософ Й. Гердер (1744–1808) одним із перших наголосив на тому, що людська цивілізація існує не в загальних та універсальних, а в конкретних національних проявах – своєрідності національної спільності й національної мови. Мова – душа нації (народу)! – «епохальна, цивілізаційно значуща, культуротворча» (П. Кононенко) – доміганта його відомої праці «Мова і національна індивідуальність». Мова, наголошував Гердер, – і саме вона «власне, була основною прикметою роду, тим, що пов'язувало сім'ю, знаряддя суду, героїчною піснею про звитяги батьків і їхнім голосом із могили» [9].

Дедалі більше європейців сприймали ідею рівності всіх народів, волі та права на життя всіх людей. Ця ідея сприяла появі національних прогресивних рухів, утворенню об'єднань та організацій, що метою своєї діяльності ставили визволення і розвиток своїх націй. Створювалися таємні товариства, які вимагали ліберальних реформ («Молода Європа», а пізніше «Молода Італія» у Швейцарії, і за цим зразком в інших країнах «Молода Німеччина», «Молода Польща», «Молода Франція»). В Європі починає формуватися нове поняття спільності, яке спирається на спільність мови і культури. Виникнення й поступове поширення ідеї національної свідомості, що базується на етнічній тотожності, стає однією з головних тем нової історії. Отримують визнання народна мова, історія, звичаї, традиції.

Й. Фіхте (1762–1814) у «Промовах до німецької нації» (1808 р.) започатковує теоретичну розробку німецької національної ідеї. Ф. Мішле (1798–1874) у Франції у трактаті «Народ» (1848) обґрунтовує французьку ідею. В Італії італійську ідею презентує «італінізм» – представлений від початку XIX століття у творчості В. Куоко, Дж. Мадзіні та ін. Надзвичайно сильне враження на Європу справив маніфест «Обов'язки перед країною» Дж. Мадзіні (1805–1872) – політичного діяча, який навернув Батьківщину на історичний шлях тим, що вніс у свідомість співвітчизників ідею суверенної нації. Палким прихильником визначальної ролі почуття національного у вихованні в Італії був видатний педагог – професор Ломбардо Радіуче. В Іспанії 1897 р. виходить у світ «Іспанська ідеологія» Г. Ганівета, автор якої обґрунтовував відродження Іспанії на засадах, що відповідали іспанському національному характерові як продукту іспанської землі.

Філософія національної ідеї, що розвивалася в контексті загальноєвропейських культурологічних і соціальних процесів, охоплює прогресивну інтелігенцію слов'янських народів. У Чехії біля джерел філософії національної ідеї стояли Я. Колар,

Ф. Палацький, Т. Масарик; у Словаччині – лідер словацького Відродження Л. Штур; у Болгарії – перші ідеологи болгарського Відродження Паїсій Хілендарський, автор відомої «Історії слов'яноболгарської» (написаної 1762 р., видрукованої 1844 р.) та його наступники Софроній Врачанський, Неофіт Бозвелі та ін.

Значний вплив на польських революціонерів мав Адам Міцкевич (1798–1855), палкий патріот і видатний поет, та його «Книга польського народу і польського палігримства», де він писав про «месіанізм» польського народу. А. Міцкевич дав стимул розвитку традицій національної філософії, репрезентованої А. Цешковським, Б. Трентовським, К. Лібельтом, Кремером та ін. Варто відзначити значний вплив А. Міцкевича на українських діячів та мислителів, особливо Т. Шевченка. Також українським діячам були відомі твори інших представників польського месіанізму, зокрема Кароля Лібельта [2, с. 220].

А. Дістервег (1790–1866), наголошуючи на тому, що людину слід виховувати відповідно до духу, а також історії, звичаїв, обрядів свого народу, своєї нації, запропонував зовсім новий у теорії та практиці виховання принцип культуровідповідності: «Будь-яка людина належить певному народу і певному часу... А тому виховання повинно переймати свої правила і закони від властивостей народу і часу...» [3, с. 323]. Принцип культуровідповідності виховання є однією з найважливіших засад національного виховання для кожної нації, кожного народу. То ж не дивно, що, обґрунтовуючи основи українського національного виховання, свого часу ще П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Грінченко, С. Русова, Я. Чепіга та багато інших українських просвітників, спиралися на розроблений А. Дістервегом принцип культуровідповідності виховання, збагачуючи його та доповнюючи.

На фоні соціальних, економічних і політичних змін, які відбувалися в Європі, остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, якій були не байдужі західноєвропейські впливи. Вона знайомилася з німецькою класичною філософією, англійськими і французькими утопічними доктринами, читаючи Р. Оуена, А. Сен-Сімона, Ж. Р. Прудона, Ф. Лассаля, Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та інших. «Педагогічні твори таких педагогів, як Коменський, Руссо, Песталоцці, швидко після появи на світ ставали відомими всім європейським народам і використовувались ними у вихованні молоді», – відзначав Г. Ващенко, наголошуючи, що для розуміння національного виховного ідеалу знання виховного ідеалу загальноєвропейського є обов'язковим: загальноєвропейський виховний ідеал «покладений в основу педагогічних систем різних європейських народів», кожна з яких «має свої національні риси». Те ж спільне, що їх єднає, «пояснюється міцними культурними зв'язками між європейськими народами» [4, с. 383].

Українська інтелігенція зацікавлено спостерігала за процесами націєтворення, що відбувалися у Європі (особливо після революції 1848 року), так званої «Весни народів», які охопили всю Європу, за відродженням поляків, чехів, хорватів, сербів, болгар, словаків і мріяла, щоб усі слов'яни стали добрими братами [11, с. 306-307]. Для української інтелігенції ХІХ століття знаменне тим, що в цей час вона стає основною рушійною силою національного відродження. Виявляючи потяг до національної ідентичності, вона, як і інтелігенція інших країн Східної Європи, зосередила увагу на таких складових своєї етнічної спільності, як історія, фольклор, мова та література. Спочатку вона не мала якогось задалегідь виробленого проекту створення теорії українського національного визначення. У результаті копіткої праці з'являється одноставний погляд стосовно того, що слід вважати головними елементами власне української культури, що згодом стане основою теоретичного визначення української національної свідомості [10, с. 13].

Народолюбні ідеї, ідеї української самобутності спонукали українську інтелігенцію до розробки філософії української ідеї як складової частини загальнослов'янського процесу. Її започатковують члени Кирило-Мефодіївського товариства. Автор головного ідеологічного документа товариства «Книги буття українського народу», яка в загальних

рисах виявляє надзвичайну спорідненість з «Книгою польського народу і польського пілігримства» А. Міцкевича, видатний український історик М. Костомаров (1817–1885) обґрунтовує ідею про те, що кожен народ має свою місію в історії. Зокрема місія українського народу впливає з відомого всьому світу волелюбства, стверджуваного таким унікальним явищем, як українське козацтво. Національне питання, що з усією очевидністю привернуло найбільшу увагу членів Кирило-Мефодіївського товариства, ставилося в широкий контекст панславізму: «Всі слов'янські народи мають право вільно розвивати свої культури і, що важливіше, вони повинні утворити слов'янську федерацію з демократичними інститутами, аналогічними тим, що є у Сполучених Штатах» [12, с. 213]. 1844 року М. Костомаров, роблячи огляд українського письменства, ставить його «у зв'язок з «ідеєю народності», що пройшла була по всій Європі, оповила духом животворним усі письменства», і тому робить висновок: «народність – вимога часу, оскільки впливає з того начала, що робить життєвішим сучасне суспільство» [8, с. 257].

Наступний за кириломефодіївцями етап у розробці філософії національної ідеї припадає на 70-ті роки XIX ст. Він пов'язаний з діяльністю представників громадського руху, який «із властивою йому потужною культуротворчою спрямованістю породив нову плеяду української інтелігенції, серед якої були оригінальні мислителі загальнослов'янського та європейського масштабу, що своєю творчістю істотно збагатили філософську думку України» [2, с. 249].

Як універсальну за масштабами й категоріями часу і простору розглядають національну ідею-проблему й лідери київського суспільного руху – від кириломефодіївців до старої й нової громад та політичних партій. Особлива роль у цьому процесі належить Київському університетові та М. Максимовичу, П. Кулішу, Б. Грінченку, І. Нечую-Левицькому, М. Драгоманову, а пізніше І. Франку, М. Грушевському, П. Грабовському, Лесі Українці, Х. Вовку, В. Хвойці, Д. Яворницькому.

Під впливом ідеї національної свідомості, а також праць Й. Гердера та Й. Фіхте в українську педагогіку на повну силу входить проблема народного (національного) у вихованні, яку розробляв ще Я. Коменський (1592–1670). В епоху формування націй його зацікавлюють національні особливості, становлення культурної спільності, спільність історичної долі людей, що живуть на певній національній території. Народність (національність) у вихованні означала забезпечення такого навчання, яке б виходило передусім з розвитку народу, в душі якого було б побудовано виховання в школі, і таким чином культивування рідної мови, вітчизнознавства, національної поезії і мистецтва, власної культури, що виховувало б дитину, не допустивши до космополітизму і шовінізму.

Видатного українського мовознавця О. Потебню (1838–1891) із В. Гумбольдтом та представниками «Берлінської школи», що сприйняли й розвивали його ідеї (Х. Штейнталь, Г. Лотце, М. Лацарус та ін.), ріднить притаманне цій школі розуміння щільного зв'язку мови і мислительної діяльності індивідів і народів. О. Потебня поділяє думку В. Гумбольдта, ще раніше висловлену Й. Гердером та Й. Фіхте, про тотожність мови з духом нації, тобто ідею про те, що мова формує «проміжний світ» і тим самим закодує у його структурах особливий національний світогляд [2, с. 254]. Він доводив, що про вартість індивідуального чи колективного життя можна говорити лише тоді і тією мірою, коли те життєдіяння (а відтак і виховання) буде закорінене в глибини народу й служитиме повному розквіту та самовираженню національної душі. Аналіз творів О. Потебні «Мова і думка», «Про націоналізм», «Пояснення малоросійських і споріднених пісень», «Мова і народність» та деяких інших показує, що фундаментальним теоретичним положенням педагогічної концепції О. Потебні є принцип народності виховання, розтлумачений дослідником через призму розуміння мови як компонента культури, духовного життя народу.

Ідею народності в українській педагогіці найглибше розкрив видатний учений О. Духнович (1803–1865): виховання підрастаючих поколінь має будуватися на національній основі, бути народним, відповідати потребам народу, а вирішальне

місце у вихованні має займати рідна мова, культура, традиції і звичаї. На сторінках праці «Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских» він закликав: «Люби свій народ не тому, що він славний, а тому що він твій. Будь вірним своїй Батьківщині – це твоя колиска. Хто не любить свою Батьківщину, той сирота, без батька, без матері, без усього» [6, с. 86].

Всеімперського розголосу набула філософська творчість Памфіла Юркевича (1805–1872), праці якого вводили читача до тогочасної проблематики європейської філософської думки. У своїх філософських поглядах мислитель акцентував увагу на унікальності духовного ества людини, визнанні особистості вищою цінністю буття, розгляді «серця» як основи духовного життя людини. Мовою Юркевича це звучить таким чином: людина (нація) – це її внутрішній світ і характер; домінантою українця є його «філософія серця», що поєднує емоції й інтелект (ще з княжої доби: розум має бути добрим, а серце – розумним); об'єктивне і суб'єктивне, ідеал і волю, наміри і дію, релігійне і етичне, а в підсумку – буттєве і свідоме» [13].

М. Драгоманов (1841–1895), «європеець української нації», «заснувавши свій світогляд на демократичному федералізмі братчиків, підшив ті основи новітніми здобутками європейської соціальної науки й витворив програму українства як широкого громадського руху, всіма сторонами зв'язаного із вселюдським поступом», «прорубав вікно просто з Європи, раз у раз умовляючи своїх земляків черпати ідеї просто з перших рук, а не через посередників» [7, с. 465-466]. Бути народним – це, – писав він, – «стоячи ногами і серцем на нашій Україні... держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину... пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві» [5, с. 102].

Вивчення джерельної бази дозволяє зробити висновок, що розвиток концептуальних засад національного виховання у період другої половини ХІХ – початку ХХ століття відбувався в контексті розвитку педагогічної теорії в західноєвропейських країнах. Незважаючи на різні філософські й педагогічні підходи до вивчення проблеми змісту національного виховання, визначальними для розбудови національної школи вважалися принцип народності, національний дух, ідеали національного виховання, народна філософія.

Маючи певні спільні риси з європейською, українська педагогічна думка другої половини ХІХ – початку ХХ століття формувалася на ґрунті українського минулого та реальності досліджуваного періоду. Докази цього ми знаходимо і в історичній пам'яті, і в філософії, і в релігійній свідомості, і в настроях усього українського народу, і в баченні його тогочасним європейським світом. Це можуть також підтвердити подальші наукові дослідження порушеної у статті проблематики.

Література:

1. Гельвецій К. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. Гельвецій. Ч. 4. Р. І. Переклад В. Підмогильного. Редакція і вступна частина В. Бона. – Партвидав «Пролетар», 1932. – 385 с.
2. Горський В. С. Історія української філософії : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 486 с.
3. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег; сост. В. А. Ротенберг; общая ред. Е. Н. Медынского. – М. : Учпедгиз, 1956. – 374 с.
4. Ващенко Г. Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава : Ред.газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
5. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні статті : у 2 т. – К., 1970. – Т. 2. – С. 7-133.
6. Духнович А. В. Народная педагогика в пользу училищ и учителей сельских / А. В. Духнович. – Львов, 1857. – Ч. 1. – 92 с.
7. Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
8. Кононенко П. П. Національна ідея, нація, націоналізм : монографія / П. П. Кононенко. – К. : МАУП; Міленіум, 2006. – 358 с.

9. Націоналізм. Антологія / у порядкуванні О. Проценка та В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
10. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Наук. світ, 2002. – 331 с.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко : у 2 т. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 606 с.
12. Субтельний О. Україна : історія / О. Субтельний / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
13. Юркевич П. З рукописної спадщини / П. Юркевич. – К. : «Academia», 1999. – 332 с.

Ткачук М. М.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ И РАЗВИТИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТ.)

Статья посвящена исследованию влияния европейской педагогической мысли на развитие идеи национального воспитания в Украине во второй половине XIX - начале XX века. Установлено, что к середине XIX века в Украине закладываются основы философии украинской идеи как теоретического самосознания украинского национального возрождения, и этот процесс является составной частью общеславянского и всеевропейского движения, направленного на познание прошлого с целью осознания сущности и смысла существования своего народа. Определено, что основополагающими в формировании концептуальных основ украинского национального воспитания считались принципы народности и культуросообразности, национальный дух, идеалы национального воспитания, народная философия и народная педагогика.

Ключевые слова: европейская педагогическая мысль, философия украинской идеи, принцип народности, принцип культуросообразности, национальный дух, идеал национального воспитания, народная философия, народная педагогика.

Tkachuk M.M.

EUROPEAN PEDAGOGICAL THOUGHT AND DEVELOPMENT OF IDEA OF NATIONAL UPBRINGING IN UKRAINE (THE SECOND PART OF THE NINETEENTH – THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY)

The article is dedicated to research of influence of European educational thought on development of national upbringing idea in Ukraine in the second half of the nineteenth – at the beginning of the twentieth century.

It is established that by the middle of the nineteenth century in Ukraine Ukrainian philosophy idea was founded. This process takes place as part of Common and European movement with the aim of understanding and learning of origins, nature and meaning of people's existence.

World humanistic thought had a direct impact on development of its own view on Ukrainian people, Ukrainian community. Ukrainian people can be considered as independent persons with their love to freedom.

The article is identified desire of Ukrainian people to preserve national identity. Progressive Ukrainian people of the second part of the nineteenth– the beginning of the twentieth century focused on the following components of their ethnic community as history, folklore, language and literature.

It has been determined that despite different philosophical and pedagogical approaches to the content of national education and upbringing, fundamental principle was in shaping of conceptual foundations of Ukrainian national education, upbringing and further development of national schools, perfection of national and cultural identity, national spirit, ideals of national education, national philosophy and folk pedagogy.

Keywords: European pedagogical thought, philosophy of Ukrainian idea, principle of nationality, principle of cultural conformity, national spirit, ideal of national upbringing, folk philosophy, folk pedagogy.

Рецензент: Слюсаренко Н.В.